

О. П. Бодак
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНІ МЕТОДИ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО

Бібліографічні методи пізнання наукового об'єкта є важливими в історичних дослідженнях, адже вони – це необхідна складова наукового інструментарію вивчення питання, що розглядається вченим. Зазначені методи є також складовою бібліографознавства як спеціальної історичної дисципліни. Аналіз надбань та внеску в цю галузь знання відомих учених, розвиток бібліографічної евристики як підґрунтя для будь-якого наукового дослідження, на нашу думку, заслуговує на окремий розгляд. Зокрема, вивчення бібліографічних аспектів наукової спадщини відомого українського вченого, історика та археолога Михайла Юліановича Брайчевського (1924–2001) сприятиме всебічному вивченню його наукової та творчої спадщини, а з іншого боку – бібліографознавства в його прикладному аспекті.

Це питання тим більше цікаве, що діяльність М.Ю. Брайчевського в галузі бібліографії залишилася поза межами наукових досліджень.

Цілком зрозуміло, що кожний вчений при розробці певної наукової проблеми, виборі певних напрямів дослідження, зв'язків з іншими питаннями, вивченні ступеня розробки теми тощо починає її опрацювання з бібліографічного пошуку, аналізу бібліографії бібліографій, бібліографічних списків та інших видів бібліографічної продукції.

Розглядаючи цю діяльність, слід мати на увазі, що М.Ю. Брайчевський не був професійним бібліографом, а був ученим, який використовував бібліографію як один із методів наукового дослідження, спробував свої сили у складанні бібліографічних покажчиків, пристатейних бібліографій.

Тому в даній статті основну увагу приділено бібліографічному методу, що застосовувався та розвивався М.Ю. Брайчевським. Проте слід зауважити, що діяльність ученого в галузі бібліографії була набагато ширшою і включала евристичну бібліографію, аналітично-бібліографічну та рекомендаційно-бібліографічну роботу, а також інформаційне забезпечення української бібліографічної галузі.

Вивчення бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського стало можливим завдяки тому, що були введені до наукового обігу архівні документи вченого, які зберігаються в його особовому фонді в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського¹.

Суто бібліографічна діяльність ученого знайшла свій прояв у складанні біобібліографій. У його фонді зберігаються матеріали біобібліографічного покажчика Віктора Платоновича Петрова за 1919–1966 рр.², укладені М.Ю. Брайчевським при підготовці статті “Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)”, що одразу ж привертають увагу бібліографів. Покажчик складений за хронологічним принципом і налічує 117 бібліографічних позицій, кожна з яких складається з таких елементів опису, як назва праці, назва журналу, місця та року видання, номеру журналу. Але не вказані сторінки публікацій, що зменшує його цінність для дослідників наукової спадщини В.П. Петрова. Можливо, це є свідченням того, що покажчик не було завершено укладачем.

Наукові зацікавлення В.П. Петрова (1894–1969) (літературний псевдонім – Домонтович) були співзвучними з інтересами М.Ю. Брайчевського, охоплюючи такі напрями наукової діяльності, як історія, археологія, етнографія, лінгвістика, історія філософії, літературознавство, економіка та історія народного господарства, публіцистика. М.Ю. Брайчевський вважав, що В.П. Петров був одним з небагатьох учених-універсалів початку ХХ ст. Тому, досліджуючи українську історіографію, він не міг не звернути увагу на постать цього відомого вченого. Позиції М.Ю. Брайчевського при дослідженні наукової діяльності В.П. Петрова підсилювала та обставина, що в 1956 р. В.П. Петров став завідуючим науковим архівом Інституту археології АН УРСР, в якому на той час М.Ю. Брайчевський працював провідним науковим співробітником. Вивчаючи архівні документи, М.Ю. Брайчевський часто спілкувався з В.П. Петровим, радився з більш досвідченим колегою з різних проблем археології та етнографії, консультувався з філологічних питань. По-

вагу М.Ю. Брайчевського викликали дослідження В.П. Петровим ранньої історії українських земель. Тому після смерті В.П. Петрова вчений вважав своїм обов'язком об'єктивно висвітлити його життя та наукову діяльність.

Про прискіпливу увагу М.Ю. Брайчевського до творчого доробку та особистості В.П. Петрова свідчить низка статей, зокрема, “В.П. Петров – учений-універсал”, “Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)”, “Історик-археолог В.П. Петров”³. Оцінюючи місце В.П. Петрова в українській історіографії, М.Ю. Брайчевський писав, що Петров, у першу чергу, був істориком (у широкому розумінні цього слова), але істориком, який не ставив жодних меж чи обмежень щодо залучення джерел, і що лінгвістичні, етнографічні та археологічні студії не мали для нього самодостатнього призначення. Широкий діапазон наукових та творчих інтересів Петрова не був хизуванням ерудита, а виявом методичної необхідності, зумовленої і визначеної характером історичної проблематики⁴.

У статті “Віктор Платонович Петров (до 70-річчя з дня народження)” М.Ю. Брайчевським не було зроблено посилань на вищевказаний бібліографічний покажчик праць В.П. Петрова, оскільки він не створювався вченим для публікації, а був укладений для власної наукової лабораторії, для аналізу напрямів наукової діяльності В.П. Петрова. Проте М.Ю. Брайчевський в тексті статті робив тематичні посилання на праці В.П. Петрова. Оскільки особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського в ІР НБУВ, у якому зберігається рукопис цієї бібліографії праць В.П. Петрова, вже опрацьований та залучений до наукового обігу, ми здійснили огляд та уточнення бібліографічної характеристики тематичних посилань М.Ю. Брайчевського на бібліографію праць В.П. Петрова.

М.Ю. Брайчевський лише побіжно зазначив такі напрями наукової діяльності В.П. Петрова, як філософія, етнографія, лінгвістика та літературознавство. Але в бібліографічному покажчику кількість праць В.П. Петрова, присвячених дослідженню проблем даних наукових напрямів, становить майже половину. Зокрема, це більша половина праць, які вийшли друком у 1919–1931 рр., що за покажчиком М.Ю. Брайчевського становить майже півсотні публікацій⁵, а загальна кількість праць, як зазначалося вище, складає 117 од. Проте слід відзначити, що праці, присвячені проблемам літературознавства, зустрічаються й пізніше.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що основними сферами діяль-

ності В.П. Петрова були історія та археологія, і в цій галузі кругозір ученого вражав своєю широтою – від первіснообщинного ладу до історії громадянської війни в Україні⁶.

Уклавши та проаналізувавши бібліографію праць Петрова, Брайчевський виокремив основні проблеми, розробці яких були присвячені його наукові праці:

1. Проблема формування людського суспільства і родового ладу.

Брайчевський відзначав серію праць, присвячених критиці реакційних концепцій буржуазної науки, зокрема, теорії Шмідта, расистських концепцій, ревізйонізму в марксистській літературі тощо. Бібліографічний показник свідчить, що даною проблемою Петров займався в 1932–1937 рр. і присвятив їй близько 10 публікацій⁷.

2. Проблема економічного розвитку первіснообщинного ладу та історії народного господарства на початкових стадіях прогресу.

Брайчевський писав, що з числа праць, присвячених цій проблематиці, виділяється серія досліджень первісних форм хліборобства. Основну увагу розробці даної проблеми Петров приділяв у 1932–1935 рр. і опублікував по ній близько 5 статей⁸.

3. Етногенез стародавніх народів СРСР, зокрема, скіфів, слов'ян, балтів та ін.:

а) історія племен трипільської культури доби енеоліту (III тис. до н. е.)

Брайчевський пояснював, що цьому сприяла польова діяльність Петрова, зокрема, його участь у розкопках трипільських поселень. Петров досліджував цю проблему в 1940 р. і присвятив їй лише декілька праць⁹.

б) історія та етнографія Скіфії

Петров займався цією проблемою в 1963 р. і опублікував 2 статті, присвячені їй¹⁰.

в) проблема античної колонізації Північного Причорномор'я та співвідношення грецького та “варварського” елементів у цю добу

Петров досліджував дану проблему в 1962 р., присвятивши їй декілька публікацій¹¹.

г) історія стародавніх германців

Брайчевський зазначав, що праці Петрова, присвячені соціально-економічному ладу германських племен в епоху Цезаря і Тацита, були для свого часу етапними. Петров займався розробкою цього питання в 1935–1936 рр. і присвятив йому 3 публікації¹².

д) етногенез слов'ян

Брайчевський у зв'язку з цією проблемою відзначав плідну роботу Петрова по вивченню та історичній інтерпретації давньо-слов'янських пам'яток зарубинецької, черняхівської культури та пам'яток VI–VIII ст. н. е., які показують розвиток давніх слов'ян від рубежу н. е. до часів утворення Київської Русі. Основну увагу цьому дослідженню Петров приділяв у 1959–1964 рр., опублікувавши близько 10 праць¹³.

е) історія та археологія слов'ян доби раннього середньовіччя, зокрема, Київської Русі

Петров займався цією проблемою в 1965–1966 рр., опублікувавши декілька праць¹⁴.

4. Історія суспільної думки в нові часи.

Брайчевський писав, що особливу увагу Петров приділяв історії філософії, починаючи від епохи Відродження. Праці, присвячені Петровим даній проблемі, зустрічаються в період з 1923 по 1931 р.¹⁵

5. Історія вітчизняної суспільної думки XVIII–XIX ст.

У даній сфері, за свідченнями Брайчевського, Петровим розроблялася ціла низка важливих проблем, присвячених діяльності Г. Сковороди, П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка. Дану проблему Петров досліджував у 1925–1930 рр. і присвятив їй близько 20 публікацій¹⁶.

6. Історія Великої французької революції, в тому числі – ідеологічна підготовка революції (французький матеріалізм та просвіта XVIII ст.), а також – історія змови Гракха Бабефа.

У бібліографічному покажчику праць Петрова ми знайшли лише 1 статтю, присвячену розробці даного питання. Це стаття про проблеми вивчення особистості Гр. Бабефа, яка вийшла друком у 1932 р.¹⁷

7. Історія вітчизняної науки та історіографія XIX–XX ст.

Брайчевський зазначав, що це праці, присвячені О. Потебні, С. Соловйову, В. Хвойці, В. Ключевському. Покажчик свідчить, що Петров досліджував це питання в 1925–1929 рр. і опублікував близько 10 праць¹⁸.

8. Історія громадянської війни в Україні.

Брайчевський відзначав збирання Петровим архівних документів про діяльність Миколи Щорса та історію Богунського полку, які ще не були введені до наукового обігу¹⁹.

Аналізуючи бібліографію праць В.П. Петрова, можна побачити, що він займався й укладанням персональних та тематичних бібліографій. Зокрема, в 1919–1920 рр. ним був опублікований огляд літератури, присвяченої Г. Сковороді, а в 1925 р. – огляди, присвячені тогочасній літературі про село та дослідженню побуту на селі²⁰.

Вищезгадані матеріали до біобібліографічного покажчика В.П. Петрова наочно засвідчують діяльність М.Ю. Брайчевського також і в галузі науково-допоміжної бібліографії.

Розглядаючи бібліографічні аспекти наукової діяльності М.Ю. Брайчевського, слід зупинитися на аналізі сукупності методів та системи прийомів, використаних ученим для бібліографічного опрацювання інформаційних джерел при розробці певної наукової теми та подальшого складання бібліографії до неї. Провідними напрямками бібліографічного опрацювання Михайлом Брайчевським наукових джерел були історичний, літературознавчий та археографічний. Бібліографічна діяльність була спрямована на максимальну вичерпність, систематизацію по окремих напрямках, повноту опису.

Розгляд архівних та друкованих праць М.Ю. Брайчевського дає можливість стверджувати, що при підготовці бібліографій до монографій та пристатейних бібліографій вчений прагнув до кваліфікованого бібліографічного аналізу, а саме: повноти виявлення бібліографічних джерел, всебічного аналізу бібліографій, точності та достовірності даних про життя та діяльність осіб, складання бібліографічного опису з урахуванням вимог до всіх основних елементів, наявності скорочень та їх пояснень.

М.Ю. Брайчевський ґрунтовно засвоїв різні види джерел, зокрема й зарубіжних. Творчо вживав набутоків та ідей своїх попередників, праці заборонених чи забутих істориків початку ХХ ст., іноземну літературу. Бібліографічний супровід праць ученого містить значну документознавчу та бібліографічну інформацію. Наприклад, в одній з перших монографій Михайла Брайчевського “Походження Русі” (К., 1968) перелік літератури налічує 623 найменування, а в одному з останніх досліджень “Утвердження християнства на Русі” (К., 1988) – 903 позиції. Навіть до невеликих за обсягом монографічних досліджень вчений укладав бібліографічні списки, які налічували сотні джерел. Яскравим прикладом є монографія “Літопис Аскольда” (К., 2001), список використаних джерел до якої налічує 219 бібліографічних позицій. До кожної укладеної бібліографії вче-

ний включав численні публікації про історичні пам'ятки давньоруської літератури і писемності, літописи, кодекси, акти, грамоти, архівні джерела, що свідчить про досконале знання вченим цих джерел і становить науковий інтерес для бібліографознавців. На жаль, бібліографії до деяких його монографій не збереглися, тому що вчений, очевидно, робив посилання по пам'яті, а потім не встиг внести бібліографічні відомості до тексту. Наприклад, монографія "Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі" (К., 2005), що вийшла друком вже після смерті вченого, була опублікована без бібліографічних посилань, оскільки видавці не змогли їх встановити, адже це потребувало чималих зусиль та часу.

М.Ю. Брайчевський зауважував, що бібліографічні відомості в кожній з його наукових праць концентрувалися в спеціальному реєстрі, який нумерувався і вміщувався в кінці видання, на який в тексті давалися посилання. На його думку, такий метод був найбільш економним і давав змогу вільно орієнтуватися в змісті цитованого матеріалу²¹.

Для оформлення бібліографії Брайчевський намагався використовувати повний бібліографічний опис, який включав всі затверджені стандартом бібліографічні відомості – елементи опису. Але, зважаючи на те, що праці вченого публікувалися в різні роки, вимоги стандартів до оформлення бібліографії змінювалися. Інколи вчений не дотримувався вимог, наприклад, у монографії "Походження Русі" (в рукописному варіанті – "Формування давньоруської народності"²²) в списку літератури ініціали стоять перед прізвищами авторів, і не вказана кількість сторінок у виданнях.

Список літератури будувався за алфавітним принципом. У межах одного автора посилання групувалися за алфавітом назв. Спочатку до списку вміщувалася кирилична частина, а далі під спільною нумерацією – латиниця.

Зв'язок кінцевого списку літератури з основним текстом Брайчевський здійснював за допомогою посилань, в якості яких використовував порядкові номери позицій списку, виділяючи їх квадратними дужками. При необхідності в посиланнях він вказував номери цитованих сторінок.

Важливим способом опрацювання вченим текстів були посторінкові авторські коментарі, які супроводжувалися рекомендаціями та бібліографічними посиланнями.

Бібліографічна основа наукових праць М.Ю. Брайчевського

характеризувалася використанням першоджерел, а також аргументованістю і логічністю їх бібліографічного опрацювання, про що свідчить структура самих праць, які завжди починалися з ґрунтового та об'єктивного аналізу історіографії проблеми. Примітки, авторські пояснення та коментарі різних типів (літературно-критичні, текстологічні, стилістичні, бібліографічні), численні бібліографічні посилання та цитування, що супроводжують праці вченого, сприяли підтвердженню чи спростуванню наукових гіпотез опонентів, а також ґрунтовності висновків, зроблених самим ученим.

Наукові праці М.Ю. Брайчевського відзначаються високим методологічним та методичним рівнем. Вони забезпечувалися не лише бібліографією, а й фотографіями, таблицями та іншими додатковими матеріалами, які наочно та переконливо ілюстрували наукові твердження та зводили фактичний матеріал. Наприклад, джерелознавчий коментар до монографії “Біля джерел слов'янської державності”²³ містить 38 таблиць, а сама монографія²⁴ має 90 ілюстрацій. Для підрахунку матеріалів учений користувався статистичними методами, застосовував діаграмне оформлення, що значною мірою підсилювало його позиції.

Про ґрунтовність бібліографічного забезпечення праць М.Ю. Брайчевського свідчать також його статті, підготовлені для різних енциклопедій, які він активно писав у 60–70-х роках ХХ ст. Зокрема, тематична бібліографія до статей для “Радянської енциклопедії історії України”²⁵ містила праці, як українських та російських, так і польських, чехословацьких та інших зарубіжних науковців. Основними бібліографічними позиціями були першоджерела та узагальнюючі колективні праці з даних проблем, але бібліографії містили й монографії відомих учених, зокрема, й самого М.Ю. Брайчевського. Все це яскраво свідчить про повноту та детальність бібліографічного опрацювання вченим вітчизняних та зарубіжних джерел.

В особовому архівному фонді Брайчевського зберігаються також декілька бібліографічних списків праць самого вченого²⁶, укладених ним особисто. Укладання бібліографічних списків власних праць було одним із напрямів бібліографічної діяльності М.Ю. Брайчевського, при якому він засвоював бібліографічний метод, і який мав допоміжне значення для наукової діяльності вченого. Списки використовувалися ним для подальшого укладання повних бібліографій до наукових праць, а також для уточнення бібліографічних посилань та цитувань.

У одному з них (1965 р.), складеному за правилами списків наукових праць, хронологічні рамки якого охоплюють 1950–1964 рр., учений розмістив документи за їх типами. Список налічує 105 позицій, перелік яких затверджений вченим секретарем Інституту історії АН УРСР. Кожна позиція містить назву праці, назву журналу та видавництва, рік видання та номер журналу, кількість авторських аркушів, а також примітки, в яких вказано співавторів. Як і вимагалось, спочатку вчений розмістив монографії, за ними йдуть брошури та розділи в колективних монографіях, далі – статті в журналах та збірниках, завершують список статті в енциклопедіях та літературних виданнях.

Інший список друкованих праць за 1979–1986 рр. (1987 р.) складений за хронологічним принципом і містить 26 позицій. Це були роки, коли вчений повернувся до роботи в Інститут археології АН УРСР після 6-річного повного ізолювання від наукової діяльності. Невелика кількість опублікованих праць свідчить про те, що до вченого все ще ставилися з пересторогою, йому не довіряли брати участь у написанні колективних праць, не друкували і його власні монографії. Бібліографію вченого за цей період становлять в основному тези доповідей та невеликі статті в періодичних виданнях. Кожна позиція містить назву праці, назву журналу, видавництва, номер журналу, кількість авторських аркушів та прізвища співавторів.

Наступний бібліографічний список наукових праць Брайчевського за 1950–1989 рр. налічує 293 позиції і складений за хронологічним принципом. Кожна позиція містить назву праці, назву журналу, рік видання, номер журналу та сторінки публікації. У фонді зберігається ще один список праць за ці самі роки, який налічує вже 320 позицій, тобто він є більш повним. Складений він також за хронологічним принципом. Кожна позиція має такі ж самі складові, що й у попередньому покажчику, але сторінки публікації вказані далеко не в усіх позиціях.

Список друкованих праць вченого за 1950–1990 рр. налічує 270 позицій і складений також за хронологічним принципом. Кожна позиція включає назву праці, назву журналу, рік видання, номер журналу, сторінки публікації та прізвища співавторів. Список друкованих праць за 1986–1990 рр. складений за хронологічним принципом і налічує 71 позицію, кожна з яких містить назву праці, назву журналу, рік видання, номер журналу та сторінки публікації. При необхідності в дужках вказані прізвища співавторів.

Останній з бібліографічних списків Брайчевського (1988–1992 рр.), що зберігається в особовому архівному фонді вченого, налічує 146 позицій і складений за хронологічним принципом. Як і в усіх попередніх бібліографічних списках ученого, кожна позиція складається з назви праці, назви журналу, року видання, номеру журналу та сторінок публікації. Відмінність полягає в тому, що вказано місце видання кожної публікації. Але, на жаль, у даному покажчику не вказані сторінки публікацій.

Бібліографічні списки своїх праць М.Ю. Брайчевський укладав для різних видань, зокрема, таких, як словник-довідник “Славяноведение в СССР” (1985 р.)²⁷, біобібліографічний словник українських істориків XIX–XX ст., який підготувало до видання УІТ у США²⁸, також для бібліографії праць радянських візантиністів²⁹, яку опублікував сектор історії Візантії Інституту всесвітньої історії АН СРСР тощо. Це пояснює те, що в списках міститься різна кількість праць: до одних учених включав повний обсяг праць, а до інших – праці, вибрані за тематичним принципом.

Розгляд бібліографічного аспекту наукової діяльності М.Ю. Брайчевського показав, що бібліографічні методи дослідження, поряд з історичними та археологічними, займали одне з головних місць у наукових дослідженнях ученого, особливо при аналізі давньоруських джерел, таких, як “Літопис Аскольда”, “Слово о полку Ігоревім” та ін. Хоча М.Ю. Брайчевський і не був професійним бібліографом, він використовував бібліографію як один із допоміжних методів наукової діяльності, вона становила підґрунтя всіх його наукових досліджень. Він використовував усі можливості бібліографії в наукових працях як методу дослідження та наукового апарату пізнання проблеми.

Проаналізувавши бібліографічний апарат наукових видань та рукописних документів М.Ю. Брайчевського, а також його бібліографічні огляди, коментарі, рецензії, можна зробити висновок, що його бібліографічні розвідки, пристатейна бібліографія, бібліографічні списки, списки наукових праць є свідченням не лише його ретельного ставлення до бібліографічної евристики, а й високої бібліографічної культури, яка була ознакою його рівня як вченого.

¹ Бодак О.П. Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К., 2007. – 410 с.; *Вона ж.* Архівна спадщина М.Ю. Брайчевського як дже-

рело з вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами Інституту рукопису НБУВ) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 34–49.

² ІР НБУВ, ф. 320, № 817.

³ *Брайчевський М.Ю.* Історик-археолог В.П. Петров // УІЖ. – 1965. – № 11. – С. 123–124; *Сьмонович Э.А., Брайчевский М.Ю.* К 70-летию В.П. Петрова // СА. – 1966. – № 3. – С. 260–261; *Брайчевський М.Ю.* Віктор Платонович Петров (1894–1969) // Питання гідроніміки. – К., 1971. – С. 5–12; *Брайчевський М.Ю.* В.П. Петров – учений-універсал // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 95–100.

⁴ ІР НБУВ, ф. 320, № 318, арк. 4, 11.

⁵ Там само, № 817, арк. 1–5.

⁶ Там само, № 165, арк. 1.

⁷ Там само, № 817, арк. 5–6.

⁸ Там само.

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, арк. 8.

¹¹ Там само.

¹² Там само, арк. 5–6.

¹³ Там само, арк. 7–9.

¹⁴ Там само, арк. 9–10.

¹⁵ Там само, арк. 1–5.

¹⁶ Там само, арк. 1–4.

¹⁷ Там само, арк. 5.

¹⁸ Там само, арк. 1–4.

¹⁹ Там само, № 165, арк. 3, 5.

²⁰ Там само, № 817, арк. 1.

²¹ Там само, № 1464, арк. 2.

²² Там само, № 37.

²³ Там само, № 34.

²⁴ Там само, № 33.

²⁵ Там само, № 194.

²⁶ Там само, № 584–590.

²⁷ Там само, № 2341.

²⁸ Там само, № 2213.

²⁹ Там само, № 2303, 2492.